

убитими²⁷. Таку ціну вони заплатили за втручання в молдавський конфлікт, який не приніс їм ніякої користі.

Для Речі Посполитої молдавська кампанія не вирішила жодних завдань. Наступна битва з Богданом Хмельницьким під Жванцем показала значну слабкість семигородсько-молдавських союзних загонів і вони не відіграли значної ролі в битвах між поляками і козаками в листопаді-грудні 1653 р. Союз з князем Семигорода практично розпався після укладення Жванецького договору з козаками, а зі Штефаном Георгіцею союз протримався лише до середини 1654 р. Для Богдана Хмельницького молдавська кампанія також не виявилась вдалою і не дала можливості реалізувати свої далекосяжні політичні плани.

Tomash Tsisels'kyi

The Cossacks and Rzeczpospolita in their fight for throne of Moldova in 1653

In the article on the basis of the Polish archive documents and published materials it is revealed the fight of leaders of the Ukrainian Cossack-Hetman state and of Rzeczpospolita for the Moldavian throne in 1653.

УДК 94(477.7):355.33 “1790/1808”

Аліса Ложешник

БУНЧУКОВІ ТА ЗНАЧКОВІ ТОВАРИШІ У КОЗАЦЬКИХ ВІЙСЬКАХ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ (кінець XVIII – початок XIX ст.)

У статті розглядається проблема виникнення та функціонування посади бунчукових і значкових товаришів в козацьких військах Південної України кінця XVIII – початку XIX ст. Простежується внесок осіб, які обіймали ці посади, у визволення та освоєння південноукраїнського регіону й переселення козаків на Кубань.

Бунчукові та значкові товариші займали важливе місце у структурі козацької старшини Гетьманщини другої половини XVII – XVIII ст. Запорозька Січ не мала традицій існування таких структур. Однак інститут бунчукових і значкових товаришів наявний у складі козацьких військ, сформованих на півдні України в кінці XVIII – початку XIX ст., які вважалися спадкоємцями запорозького козацтва, зокрема, у Чорноморському та Усть-Дунайському Буджацькому військах. Цей історичний феномен потребує детального вивчення, що і спробуємо зробити в даній публікації.

Окремим постатям бунчукових та значкових товаришів у складі Чорноморського війська були присвячені роботи Бачинського А.Д.²⁸,

²⁷ Kochowski W. Annalium. – S. 390; Milewski D. Wyprawa. – S. 142-144; Ciesielski T. Od Batohu. – S. 203.

²⁸ Бачинский А. Д. Народная колонизация Придунайских степей в XVIII – начале XIX вв.: Дис....канд. ист. наук / Одес. гос. ун-т. – Одесса, 1969. – 378 с.; Його ж. Джерело для вивчен-

Бачинської О.А.²⁹, Гончарука Т.Г.³⁰, Дмитренка І.І.³¹, Єпатка Ф.П.³², Короленка П.П.³³, Сапожникова І.В.³⁴, Туренка О.М.³⁵, Фролова Б.Є.³⁶, Щербини Ф.О.³⁷ та ін. Однак комплексного дослідження причин посади бунчукових товаришів у складі вищеназваних козацьких військ, їхніх функцій та складу ще здійснено не було.

Вперше посада бунчукових товаришів з'явилася у Чорноморському війську 13 травня 1788 р., коли князь Григорій Потьомкін-Таврійський передав козакам через генерала Олександра Суворова військову печатку, прапор, литаври та булаву кошового отамана – головні атрибути для утворення нового козацького війська. Згодом військо одержало назву “Військо Вірних чорноморських козаків”, а в 1790 р. Потьомкін дістав титул “Великого гетьмана Чорноморського війська”. Так, проект Василя Капніста про відновлення козацьких полків у Лівобережній Україні (“Положення, за яким може бути набране та утримуване військо охочих козаків”), що був поданий в 1783 р. Катерині II, але не апробований, використав Григорій Потьомкін. Він вважав проект “корисним” і “бути йому за зразком донських козаків” для Південної України.

Цілком можливо, що на думку тримати при собі бунчукових товаришів Потьомкіна наштовхнули й історичні розвідки його друга та осо-

ня історії народної колонізації Буджацького степу і пониззя Дунаю в кінці XVIII – на початку XIX ст. // Наук.-інф. бюл. арх. упр. УРСР – 1963. – № 4. – С. 65–73: Про “Список учиненный в Коше Усть-Дунайского буджакского войска о состоящих в оном на службе казаках, августа 1807 г.”; Його ж. Січ Задунайська. 1775-1828 рр.: историко-документальный нарис. – Одеса: МП “Гермес”, 1994. – 121 с.

²⁹ Бачинська О. Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо. 1806 - 1807 рр.// Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII – XIX ст. / Авт.-упоряд.: О. А. Бачинська та ін., гол. ред. В.А. Смолій. – Одеса, 2000. – С.118–140; Її ж. Придунайський край – територія відновлення державотворчих традицій українського козацтва наприкінці XVIII – XIX ст.// Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2001. – Т. 6. – С. 263–274; Її ж. Козацтво в “післякозацьку добу” української історії (кінець XVIII – XIX ст.) – Одеса, 2009 – 254 с.; Дунайське козацьке військо. 1828 – 1868 рр. (до 170-річчя заснування). – Одеса, 1996. – 225 с.; Її ж. “Сказки” “старих” запорожців або історія козацтва на Дунаї в біографіях // Запорозька старовина. – 2005. – Вип. 3. – С. 5–18.

³⁰ Гончарук Т. Григорій Потьомкін – гетьман українського козацтва. – Одеса, 2002. – 140 с.; Гончарук Т., Гуцалюк С., Сапожников І. Чорноморське військо у війні 1787 – 1791 рр.: Бойові дії на теренах сучасної Одещини // Хаджибей – Одеса та українське козацтво (1415 – 1797 рр.): Зб. наук. ст., матеріалів та републікацій / Відп.ред. І. В. Сапожников; Наук. ред. Г. В. Сапожникова. – Одеса, 1999. – С. 111–182.

³¹ Дмитренко І.І. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска: [Док-ты, извлечение из Кубанского войскового арх.]/ Собр. и изд. И.И.Дмитренко. – СПб., 1896. – Т. 1–3; 1898. – Т. 4.

³² Єпатко Ф. П. Кушчѣвская летопись. – М., 2000. – 392 с.

³³ Короленко П. П. Предки кубанских козаков на Днестре и на Днепре. – Екатеринодар, 1900. – 203 с.; Його ж. А.Головатый – кошевой атаман Черноморского казачьего войска. — Екатеринодар, 1904. – 201 с.

³⁴ Сапожников І.В. Иван Юзбаша – полковник та бунчужний товариш Чорноморського козацького війська //Південна Україна XVIII – XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії Південної України. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 6 – С. 36 – 51.

³⁵ Туренко О.М. Исторические записки о войске Черноморском: временное поселение на всемилолюбивейше пожалованной земле до 1831 г. //Киевская старина. – 1887. – № 3. – С.449– 536; № 4. – С. 721–726; № 5. – С. 124 – 151; № 6. – С. 335–378.

³⁶ Фролов Б. Национальный состав Черноморского казачьего войска (1787–1860) // Культурная жизнь Юга России. – 2002. – № 2. – С. 41–48.

³⁷ История Кубанского казачьего войска: история края. Т. 1./Щербина Ф. А. – Екатеринодар, 1910. – 750 с.

бистого секретаря, українського історика Василя Рубана. В одній із праць останнього, під назвою “Короткі географічні, політичні та історичні відомості про Малу Росію...”, надрукованій ще 1773 р., важлива роль надавалася бунчуку як символу гетьманської влади, посаді генерального бунчужного та бунчуковим товаришам. Зокрема, “знатні Військові товариші, які служать в походах, у відомстві Генерального бунчужного, отримали назву Бунчукових товаришів”, під час війн вони мали виконувати завдання нарівні з козацькими полковниками, “а в мирний час використовуються для виконання різних справ”³⁸.

Серед перших дій Григорія Потьомкіна як “великого гетьмана” був наказ Захарію Чепізі: “...Обрати гідних бунчукових товаришів дванадцять чоловік”³⁹. Цей наказ для “гетьмана” був дуже важливим. Це підтверджується і тим, що в ордері від 27 травня Чепізі та “військовим старшинам і всьому товариству” він знову нагадує: “Попередньо ж вам наказую, щоб чини до булави великого гетьмана приписані та бунчукові товариші ..., задля охорони моєї були організовані”⁴⁰.

24 грудня того самого року отаман Захарій Чепіга рапортував Потьомкіну про призначення 12 бунчукових товаришів⁴¹. Згідно зі списком Чорноморського війська кінця 1790 р. бунчуковими товаришами при новоявленому гетьманові стали капітани армії: Іван Юзбаша, Іван Великий, Андрій Драган, Євтихій Чепега, Василь Танський, Федір Бурсак, Герасим Кухаренко, Павло Гельдиш, Омелян Щигловський, Кузьма Трошин, Петро Бурнос і Павло Реуцов⁴².

Всі бунчукові товариші ще задовго до свого призначення внесли вагомий внесок в історію Чорноморського війська. Неодноразово їхні прізвиська згадуються у зв'язку зі важливими для війська справами. Бунчукові товариші знаходилися при штабі армії або безпосередньо при гетьмані та виконували найрізноманітніші доручення. Вже у травні 1790 р. Григорій Потьомкін наказав йому урочисту зустріч в Бендерах, якій мали обов'язково брати участь бунчукові товариші. Наприкінці серпня цього самого року великий гетьман їздив разом з ними до Санкт-Петербурга, де представив бунчукових товаришів Катерині II як вірних їй людей.

Під час російсько-турецької війни 1787-1791 рр. з іншими козаками й старшинами бунчукові товариші брали участь у штурмі острова Березань і фортеці Очаків. За їхню мужність Григорій Потьомкін запросив їх “для виявлення їм свого задоволення та отримання всіма за добрий їх подвиг нагороди”⁴³. Героїчні бойові операції на Дунайському театрі військових дій принесли згаданим бунчуковим товаришам нагороди та підвищення звань. Так, 10 лютого 1791 р. Григорій Потьомкін “нагородив чинами” “чиновників Війська вірних козаків, які протягом кампанії брали участь у різних операціях, і насамперед в облозі та взятті

³⁸ Гончарук Т. Г. Григорій Потьомкін – гетьман українського козацтва. – С. 82.

³⁹ Дмитренко И. И. Сборник исторических материалов. –Т. 2. – С. 34.

⁴⁰ Сборник военно-исторических материалов. – СПб., 1895. – Вып. 8.

⁴¹ Дмитренко И. И. Сборник исторических материалов. – Т. 3. – С. 242.

⁴² Там само. –Т. 2. – С. 42–44.

⁴³ Дмитренко И. И. Сборник исторических материалов – Т. 3. – С. 66 – 67.

Ізмаїла, і відзначилися там хоробрістю”. Бунчукові товариші отримали звання капітанів російської армії, а Євтихій Чепіга – звання підпоручика⁴⁴. Федір Бурсак крім цього був представлений до нагородження Золотою відзнакою. Згодом, у червні 1794 р. останній отримав окрему Подяку за взяття Ізмаїла: “Війська козацького поручик Федір Бурсак, проходячи з старанністю та відданістю всепідданійшої Її Імператорської Високості служби, завоював до себе повагу подвигом своїм при взятті фортеці Ізмаїл та знищенні там багаточисельної армії турецької в 11 день грудня минулого 790 року. Він тоді відзначився мужністю та хоробрістю. Про таку його відзнаку всепідданійше донесено було Її Імператорській Високості, і за її височайшого Її Високості повеління даний йому цей лист в ознаменування як милостивішої йому переваги зменшенням трьох років із дійсної служби до отримання ордена військового. У Санкт-Петербурзі, вересні 27 дня 1792 року. Граф Олександр Суворов-Римнінський”.

Проте після смерті Г. Потьомкіна у жовтні 1791 р. посада “великого гетьмана” козацьких військ була скасована, як, до речі, і звання бунчукових товаришів. Через деякий час більшість із них можна побачити у складі Чорноморського війська зі званнями військових полковників та армії секунд-майорів. Всі вони в подальшому відіграли важливу роль у житті чорноморців й інших козаків південноукраїнського регіону. Так, 2 березня 1792 р. Антон Головатий разом із старшинами, серед яких був Іван Юзбаша, відправились до Санкт-Петербурга, де вся ця депутація мала вирішити складне питання відносно військових земель чорноморців. Нагадаємо, що під час формування Війська вірних козаків, йому були тимчасово під поселення надані землі межиріччя Південного Бугу і Дністра, ще не відвойовані в Османській імперії. Через різні причини (нечіткий статус, незадовільний економічний стан козаків і членів їхніх родин, призводили до соціальної напруги, викликані знуцаннями поміщиків і представників російської військової і цивільної адміністрації тощо) вирішено було оселити чорноморців на Таманському півостріві. Внаслідок чого 30 червня 1792 р. був виданий наказ Катерини II про переселення на Кубань⁴⁵.

Наприкінці 1792 р. військовий суддя Антон Головатий зайнявся підготовкою переселення козаків з родинами. 1 січня 1793 р. він наказав полковнику Л. Тиховському повідомити усіх козаків про похід. Військовий суддя завчасно попередив старшину про строки та маршрут руху. Очолювали колони переселенців окрім інших і колишні бунчукові товариші: полковник Іван Юзбаша, секунд-майор Петро Бурнос, капітан Василь Танський. 26 квітня 1793 р. колони вирушили в дорогу. В авангарді, для підготовки провіанту виїхав Василь Танський. Близько Берислава загін розділився. Три колони піхоти та легкий обоз склали загін Івана Юзбаша, який прямував через Таврійську область на Керч і Тамань, і прибули на місце поселення 4 серпня 1792 р.⁴⁶.

⁴⁴ Там само. – Т.2. – С. 42–48.

⁴⁵ Короленко П.П. Предки кубанских казаков. – С. 120–130.

⁴⁶ Летопись Кубанского казачьего войска: 1696–2006 гг./под общ. ред. В.Н.Ратушняка. – Краснодар, 2006.

З переселенням на Кубань землі Чорноморського війська утворили окрему адміністративно-територіальну одиницю – “Землю Чорноморського війська”, Чорноморію, яка підпорядковувалась таврійському губернаторові. Адміністративне управління та територіальний поділ визначалися спочатку відповідно до “Запровадження по управлінню губернією” та грамотою Катерини II від 30 липня 1792 р. Ці два документи слугували основою при створенні військовою адміністрацією 1 січня 1794 р. “Порядку загальної користі”, відповідно з яким усі землі Чорноморії були розподілені на п’ять округів і в них створено п’ять правлінь. Чотири із п’яти правлінь очолювали колишні бунчукові товариші – полковник Іван Юзбаша (Фанагорійське правління), полковник Євтихій Чепіга (Ейське правління), полковник армії капітан Василь Танський (Катеринодарське правління), полковник армії капітан Герасим Кухаренко (Бейсузьке правління)⁴⁷. На початку XIX ст. Чорноморське військо наблизилось в управлінні до Війська Донського, внаслідок створювалась Війська Канцелярія на чолі з отаманом. До складу Канцелярії та інших керівних структур увійшли колишні бунчукові товариші – Євтихій Чепіга, Герасим Кухаренко, Петро Бурнос, Павло Гельдиш.

Розглянемо досліджену нами інформацію про представників бунчукового товариства Чорноморського козацького війська (подані за абеткою).

Петро Григорович Бурнос походив з польського шляхетного роду Пинчинських. Його новим прізвищем, ймовірно, стало прізвісько, надане козаками за своєрідність частини обличчя. Народився Петро у 1744 р. У 1760 р., пройшовши через існуючий обряд посвячення та запису, вступив до запорозьких козаків. 3 липня 1770 р. отримав перший старшинський чин полкового хорунжого. 11 вересня 1790 р. прибув до Чорноморського козацького війська. Брав участь в битвах останнього періоду російсько-турецької війни 1787-1791 рр. У матеріалах перепису чорноморських козаків Крилівського куреня, які переселились на Кубань 21 березня 1794 р., серед старшин записаний армії секунд-майор Петро Бурнос, 50 років, з дружиною Пелагеєю, сином Корнієм, дочками Ксенією й Уляною. У цьому курені був приписаний й інший колишній бунчуковий товариш капітан Омелян Щигловський⁴⁸.

Петро Бурнос відрізнявся толерантним ставленням до різних народів і незважаючи на суворе життя козака мав опікунську вдачу. Вже на Кубані він усиновив абадзехського хлопчика. Згодом рідний син Петра Бурноса Корній взяв у родину єврейського хлопчика. Через кілька десятиліть прийомний син Петра Бурноса писав: “Василь Корнійович Бурнос – поляк, я – черкес, Старовеличковський Бурнос – єврей”.

Петро Бурнос разом зі своїми козаками взявся активно захищати кордон Чорноморії від набігів гірських народів, які продовжували турбувати жителів поселень. У січні 1810 р. поодинокі напади перетворились на масові. Їхній головний удар був направлений на станиці й хутора, які нещадно ними грабувались. Та сама доля чекала й на Мишастовську

⁴⁷ Дмитренко И. И. Сборник исторических материалов. – Т. 2. – С. 433; Т. 3. – С. 714.

⁴⁸ Первая перепись казаков-переселенцев на Кубань в конце XVIII века. Исторические документы. – Краснодар, 2006. – С.76.

станицю. 27 січня 1810 р. близько 5 тисяч нападників увірвалися у межі Чорноморського війська з метою пограбувати станицю. Підполковник Бурнос, об'єднавши 250 козаків свого полку з ротою 22-го егерського полку капітана Трубіцина, мужньо чинив опір. Напад відбили, але Бурнос був поранений. За відвагу під час бою Петро Бурнос був нагороджений імператором Олександром I орденом Святого Георгія IV ст.

Інший бунчуковий товариш Федір Якович Бурсак народився 1750 р. у родині дворян Антоновичів на Харківщині, в родині священика, навчався в Київській бурсі, але звідти втік до Запорозької Січі, де за традицією отримав нове прізвище – Бурсак. Рядовим козаком він брав участь у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр., походах князя Г.Потьомкіна до Криму. Відвагою й хоробрістю він заслужив офіцерське звання. Бурсак одним із перших записався у “Військо вірних козаків” і брав участь у російсько-турецькій війні 1787-1791 рр. Особисто відзначився при штурмі Хаджибея, урочища Аджигола, Очакова, Каушан, Аккермана, Бендер, Ізмаїла, в битвах під Кілією, Бабадагом, Мачином. За мужність його відзначили званням поручика і нагородили золотим знаком.

Переселився на Кубань Федір Бурсак разом зі своєю дружиною Марією, синами – Опанасом, Павлом і дочкою Мартою⁴⁹. У 1794 р. Федір Якович був обраний військовим казначеєм, а 22 грудня 1799 р. – призначений військовим отаманом. При ньому військо поповнилось переселенцями, були засновані суконна фабрика, кінські та вівчарні заводи, відкрито перше училище для козацьких дітей, організований військовий хор. Федір Бурсак був, мабуть, одним із перших отаманів, який почав боротись з пиятиками і закрити “винні точки” у степу і хуторах.

Бурсак вперше отримав право зворотніх відповідей-набігів на гірські народи. Вже влітку 1800 р. він з двома тисячами козаків перейшов річку Кубань, знищив двох найжорстокіших керівників-нападників – Аслан-Гірея та Девлет-Гірея. Після цього протягом цілого року черкеси не нападали на станиці і землі чорноморців. Бурсак скористався цим відносним тимчасовим спокоєм для формування плавучих козацьких команд (“байдаків”). Коли ж черкеси напали й знищили “байдаку”, що везла 400 пудів пороху в Катеринодар, Федір Якович з 6-тисячним загонем козаків у травні 1802 р. знову перейшов р.Кубань і розгромивши черкеські поселення, захопив в полон понад 500 чоловік і князя Буджука. У подальшому він неодноразово робив відповіді-напади на землі черкесів, абазинців, натухайців, шапсутські землі. За вмілу організацію оборони та формування військових козацьких підрозділів Федір Якович був нагороджений орденом Св. Анни II ст. із самоцвітами й отримав звання генерал-майора.

Військова регламентація позначилась і на уведенні загальної для козаків форми, яка стала поширюватись з 1820-х рр. Спроби уніфікації військового одягу розпочинаються з 1814 р. Отаман Федір Бурсак клопотав перед херсонським військовим губернатором А.Е.Рішельє про розробку зразкового мундира й амуніції. Обґрунтував він це в листі від 12 березня 1814 р. до А.Е.Рішельє, в якому отаман писав про

⁴⁹ Там само. – С.383.

необхідність уведення обмундирування єдиного зразка і просив її затвердити: “Соглашаясь с общим желанием чинов войска мне вверенного, нахожу нужным по общему о Войсках постановлению, иметь и в сем Войске мундир, который сколько необходим для пользы самой службы, столько и выгоден для всех чинов, особливо нижних; тем более, что оной по предложению состоит из куртика и шаровар только свободных; но вовсе не широких, как ныне многие офицеры одеваются, и будет обходиться не сравненно дешевле длинного одеяния какое прежде имели – что делает лучшую и не обходимую для воина опрятность”⁵⁰.

Форму розробили у війську й Рішельє вимагав її спорядити та носити козакам вже у 1815 р., але через два роки новий військовий губернатор О. Ланжерон з'ясував, що наказ попередника не виконувався. Вже 11 лютого 1816 р. були затверджені зразкові мундири для чорноморців. Однак на початку 1816 р. отаман вийшов у відставку. Він оселився у своєму маєтку, який заснував з невеликого хутора, який придбав у Євтихія Чепіги. Вважаючи хутір своєю невід'ємною власністю, Бурсаки постійно зміцнювали своє господарство. Так, в 1808 р. Федір Бурсак мав найбільшу у війську кількість дворових селян (67 чоловік). У 1850 р. у Павла Бурсака було вже 222 кріпаки й кілька тисяч десятин орної землі. Життя Федора Бурсака обірвалось раптово: у 1827 р. він потонув у р.Кубань.

Іван Павлович Великий – військовий полковник, справжнє прізвище якого Губар – переселився на Кубань у складі Кисляківського куреня⁵¹. Він відзначився у 1796 р. під час військових дій проти Персії. Під час чергової сутички на морі, сильним поривом вітру козацьку чайку віднесло до ворожого берега. На переріз їй вийшло 150 персів. Прицільним вогнем козаки частину персів знищили, а частина втекла. “Ще козацька слава не згинула, – писав Антон Головатий, – коли 8 чоловік змогли дати відчутти персам, що в чорноморців за сила!”. І все ж похід 1796 р. на Персію закінчився для чорноморців трагічно. Із 1000 козаків додому повернулася лише половина. Вже з перших повідомлень А.Головатого стало відомо про масову загибель козаків, в тому числі й отамана Мінського куреня полковника Великого. Під час “великого штурму” Комишеватського півострова 24 серпня 1796 р. баркас, в якому знаходився полковник Іван Великий, був підбитий і пішов на дно разом з цією командою.

Про бунчукового товариша Павла Гельдиша відомо значно менше. Він капітан армії, переселився на Кубань у складі Пашковського куреня⁵², мав свій будинок у Катеринодарі.

Герасим Романович Кухаренко – чорноморський старшина, учасник штурму Очакова, Кілії, Ізмаїла, Аккермана, Бендер, учасник розгрому турецької армії за Дунаєм під містечком Мачин. Прибув на Кубань

⁵⁰ Бачинська О.А. Козацтво в “післякозацьку добу”. – С. 50.

⁵¹ Первая перепись казаков-переселенцев. – С. 27.

⁵² Первая перепись казаков-переселенцев. – С.389.

у складі Кушівського куреня у 1792 р.⁵³ У 1797 р. в юрті Переяславського куреня розпочав будувати млин та хутір⁵⁴. На цьому хуторі у 1799 р. й з'явився на світ його син Яків. Якін Кухаренко учасник 44 битв, дослужився до генерал-майора і наприкінці своєї служби крім обов'язків начальника штабу Чорноморського війська, виконував обов'язки наказного отамана війська. У 1803 р. Герасим Кухаренко брав участь у боях проти шапсугів неподалік Катеринодара. Через чотири роки, полк під керівництвом був відправлений в Закубання, захопити невеликий черкеський аул, що знаходився в лісистому байраці річки Псебета. Опір, яким черкеси зустріли чорноморців, був таким сильним, що сам отаман, схвильований долею козаків, прискакав на поле битви. На щастя, саме в цей час підішло підкріплення, і тоді Г.Кухаренко, важко поранений шаблею в обличчя (внаслідок чого втратив праве око) разом із козаками оволоділи аулом.

Василь Танський – бунчуковий товариш Чорноморського війська, писар Менського куреня. 3 липня 1788 р. він разом з іншими козаками брав участь у взятті острова Березань з фортецею Очаків 4 листопада цього самого року під командуванням Антона Головатого. У 1795 р. капітан Танський разом зі своєю дружиною Єфросинією⁵⁵ отримав великі ділянки землі для ведення особистого господарства.

Євтихій Миронович Чепіга – секунд-майор, племінник отамана Захарія Чепіги. Він дуже рано втратив батьків і був взятий дядьком на Січ, де пройшли його дитинство й юність. Потім записався до чорноморців. У 1794 р. разом із 17-річною дружиною Ксенією, Євтихій переселився на Кубань у складі Кисляківського куреня. Відомо, що в травні 1795 р. військовий суддя Антон Головатий наказав йому вибрати місце для заснування Єйського містечка. Невдовзі після цього Євтихій доповів, що “в зазначеному для Єйського містечка місці розмежовано” землю.

17 січня 1797 р. Захарій Чепіга викликав з Чебаклеї свого племінника Євтихія, передав йому ключі від маєтку, “деякі папери” та власну зброю, даровану Г.Потьомкіним. Після смерті дядька, крім іншого спадку, Євтихій отримав маєток у Катеринодарі та рибні промисли на Єйській косі⁵⁶, але не зумів ними належно розпорядитися. За різними відомостями, все, що залишив йому Захарій Чепіга, Євтихій разом зі своєю дружиною прогуляли й пропили⁵⁷: хутір на річці Челбаси він продав Федору Бурсаку, маєток в місті Катеринодар – підполковнику М. Дубоносу.

Підполковник Євтихій Чепіга, керівник Єйської округи у 1794–1796 рр. У 1804 р. він привіз із Новомиргорода на Кубань відому ризницю та бібліотеку (1500 книг) Києво-Межигірського монастиря (серед церковних книг було багато філософських трактатів і навчальних книг), які належали Запорозькому Війську. Привезене було передано до Катерининського Воскресенського собору та Катерино-Лебязькій Пустині.

⁵³ Елатко Ф.П. Кушчевская летопись. – С. 392.

⁵⁴ Первая перепись казаков-переселенцев. – С.447.

⁵⁵ Там само. – С.172.

⁵⁶ Первая перепись казаков-переселенцев. – С.430.

⁵⁷ Соловьев В.А. Захарий Чепега // Кубанские казачьи ведомости. – 1991. – №4.

Навчальні книги надійшли до Катеринодарського військового повітового училища. Одна із найцінніших книг, що збереглася досьогодні – “Напрестольне євангеліє” подароване військовим отаманом П.Калнишевським Запорозькій Свято-Покровській церкві. Помер Євтихій Чепіга у 1806 р.

Іван Олексійович Юзбаша у червні 1789 р. згадується як козак Васюринського куреня Чорноморського війська, який звернувся до Коша з проханням повернути йому “природне ім’я Юзбаша” замість прізвища Перехрестов, яке він отримав при вихрещенні з мусульманської віри (за походженням був турком) від полковника Олексія Синельникова. Після цього його кар’єра стрімко пішла вгору. У вересні того самого року, під час отримання ним військових артилерійських припасів напередодні походу чорноморців на Аджибейський замок Іван Юзбаша названий полковим старшиною. Вже у листопаді 1789 р. він був полковим осавулом і отримав від головнокомандуючого Григорія Потьомкіна загальновійськовий чин поручика, а у грудні того ж року названий сотником⁵⁸.

Низка документів свідчить про те, що Іван Юзбаша у жовтні 1791 р. став свідком смерті Григорія Потьомкіна в Яссах. І, дійсно, саме він повідомив кошового отамана та військового суддю про цю важливу подію⁵⁹. Існує легенда, що одразу ж після смерті гетьмана один чорноморський козак із почту “закрив померлому фельдмаршалу очі мідною гривною”⁶⁰. Характерно, що присутній там бунчужний товариш нічого про це не сповіщає, хоча саме він, мабуть, мав змогу це зробити.

Так чи інакше, Антон Головатий наказав Івану Юзбашу придбати художній портрет Григорія Потьомкіна, або замовити з нього копію⁶¹. Із опублікованих джерел не видно, чим закінчилась ця спроба, але відомий кубанський історик П. Короленко припустив, що, скоріше за все, Івану Юзбашу не вдалося роздобути такого портрета, бо пізніше у чорноморців його не було⁶². Через деякий час після смерті Григорія Потьомкіна Іван Юзбаша повернувся у військо, де отримав звання військового полковника й армії секунд-майора, можливо, за поданням ще живого фельдмаршала⁶³.

Після переселення на Кубань Іван Юзбаша продовжує активно робити свою кар’єру. Він очолював Фанагорійське (1794-1796, 1798-1799), а пізніше Єйське (1796-1798) окружні правління, займався будівництвом Покровської церкви, зустрічає різних високопоставлених осіб, вирішує кадрові питання. Відомо, що для будівництва власного хутора І. Юзбашу відвели “при Козацькому Єрику в урочищі Гривенному по обидва боки річки в довжину на шість верст землі”⁶⁴. Крім цього,

⁵⁸ Гончарук Т., Гуцалюк С., Сапожников І. Чорноморське військо у війні 1787–1791 рр. – С. 111–182.

⁵⁹ Короленко П.П. Головатий – кошевой атаман. – С. 8,120; Дмитренко И.И. Сборник исторических материалов. Т. 3. – С.362.

⁶⁰ Короленко П.П. Предки кубанских казаков. – С. 110.

⁶¹ Дмитренко И.И. Сборник исторических материалов. – Т. 3. – С.367.

⁶² Короленко П.П. Предки кубанских казаков. – С. 111.

⁶³ Дмитренко И.И. Сборник исторических материалов. – Т. 3. – С.488.

⁶⁴ Там само. – Т. 4. – С. 108.

він мав якісь землі в самій Тамані і це могли бути старі турецькі виноградники та фруктові сади. Але, перебуваючи на посаді полковника обох окружних правлінь, він зловживає своєю владою: наказує козаків киями, арештовує їх та ін.⁶⁵

Крім бунчукових товаришів наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у козацьких формуваннях Південної України було відновлене й звання значкових товаришів, яке вважалося скасованим після ліквідації автономії Гетьманщини у 1764 р. Наприклад, у 1799 р. до Чорноморського війська був записаний значковий товариш Євреїнський (за списками 1813 р. Євреєновський)⁶⁶. В Усть-Дунайському Буджацькому війську, існування якого офіційно було затверджене указом Олександра I 20 лютого 1807 р., їх налічувалось 13. Звання значкових товаришів у цьому війську носили Іван Бучинський, Григорій Звурський, Андрій Мирза, Гаврило Вареник, Климент Домбровський, Данило Базилевський, Ксавелій Чернявський, Сидір Долгорук, Дмитро Потилиця, Григорій Остроух, Дем'ян Чорнобай⁶⁷.

23 грудня 1806 р. під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр. із-за Дунаю в межі Російської імперії вийшла група задунайських козаків (запорожців, які перейшли після зруйнування Запорозької Січі на службу в Османську імперію) на чолі з отаманом Трохимом Гайдабурою. Вони стали основою для формування Усть-Дунайського Буджацького козацького війська, організація якого використовувалась для розкладання задунайського Коша, зокрема у фортеці Браїла. Найбільша кількість козаків (168 осіб) перейшла до війська із Браїли у березні 1806 р.⁶⁸. Саме цього часу дала результати діяльність задунайських осавулів Романа Согутчевського і Романа Циганки, значкових товаришів Гаврила Вареника та Дем'яна Чорнобая, які вели переговори з російським командуванням про створення війська⁶⁹ і вийшли із-за Дунаю відразу після його офіційного затвердження.

Незабаром (10 липня 1807 р.) задунайці дізналися, що Усть-Дунайське військо було ліквідоване урядом, який мотивував це виникненням масового руху селян у придунайські землі за “козацькою волею”. Під час ліквідації війська селян-утікачів, які записались до війська під чужими іменами і прізвищами, мали заарештовувати і повертати до їхніх господарів, а колишніх задунайців і чорноморців відправляти на Кубань. Частина усть-дунайців втекла до турецьких запорожців, а інші через Гаврила Вареника та Дем'яна Чорнобая вимагали оселення в придунайських степах і надання їм привілеїв⁷⁰. Зацікавлений у швидкому заселенні Південної Бессарабії, уряд офіційно дозволив усть-дунайцям селитися в Придунайських землях. Організація поселення покладалась на колишніх усть-дунайців старшин – полкового осавула Романа Согутчевського та значкових товаришів Гаврила Ва-

⁶⁵ Сапожников І. В. Іван Юзбаша. – С. 36–51.

⁶⁶ Фролов Б. Національний склад Чорноморського козацького війська (1787 – 1860) – С. 25.

⁶⁷ Бачинська О. Козацтво в “післякозацьку добу”. – С. 117–118.

⁶⁸ Там само. – С. 115.

⁶⁹ Бачинська О. Задунайські запорожці у вирі російсько-турецької війни 1806-1812 рр. – С.91.

⁷⁰ Бачинська О. Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо. – С. 123 – 125.

реника і Ксавелія Чернявського, які одержали право збирати козаків з усього краю⁷¹. Цим заходом урядова адміністрація розраховувала залучити на бік Росії задунайських козаків. Частина козаків відправилась на Кубань для поповнення чорноморських куренів. У донесенні поручика Юматова від 24 квітня 1808 р. йшлося про те, що він привів до Катеринодара крім інших козаків і 5 значкових товаришів.

Колишня усть-дунайська і задунайська старшина, зокрема активні її представники, серед яких Дем'ян Чорнобай, домагаючись створення козацького війська намагались укріпити своє соціальне становище, відкрити собі шлях до чинів, влади і розгорнути на козацьких землях прибуткове господарство⁷². Про наявність таких господарств свідчить той факт, що 1 лютого 1827 р., Д. Чорнобай звернувся зі скаргою до управителя Новоросійської губернії і Бессарабії графа Федора Петровича Палена, в якій повідомляв про те, що після звернення групи козаків до губернатора М.С.Воронцова, з проханням переселити їх на Кубань до чорноморських козаків, місцева влада заборонила господарям в 1826 р. “як орати, так і сіяти озимину”⁷³.

У 20-х рр. XIX ст. ставлення царської адміністрації до козаків помітно змінюється. Група усть-дунайських козаків і задунайських запорожців із Задунайської Січі у 1820 р., незважаючи на опір земської поліції, у кількості 38 родин оселилися в Аккерманському повіті, заснувавши поселення Акмангіт (тепер с. Білолісся Татарбунарського району Одеської обл.). У 1824 р. почався масовий вихід козаків у російські межі, що було викликане спробами Османської імперії використати задунайців для придушення національно-визвольного руху в Греції. Відіграла свою роль при переселенні й агітація усть-дунайців, зокрема значкового товариша Ксавелія Чернявського, який навіть у 1826 р. звертався до генерал-губернатора М. С. Воронцова з проханням надання резолюції на поселення козаків та несплату ними повинностей (1900 крб.) за 1823 – 1825 рр.⁷⁴.

Переважна більшість вихідців із-за Дунаю селилась в Бессарабії разом з усть-дунайськими козаками, відмовляючись від підпорядкування відомству іноземних колоній⁷⁵. 11 травня 1826 р. задунайські запорожці – Карпо Гавриченко та Григорій Чиргун писали до новоросійського та бессарабського генерал-губернатора, що вони вийшли із Задунайської Січі за викликом значкового товариша Савелія Чернявського і бажають залишитися назавжди жити в поселенні Акмангіт Аккерманського повіту Бессарабської губернії серед козаків Усть-Дунайського Буджацького війська, які там проживають⁷⁶ і звертаються з проханням про видачу їм паспортів для вільного переселення⁷⁷.

⁷¹ Бачинський А.Д. Січ Задунайська. 1775-1828 рр. – С. 94 – 95.

⁷² Бачинська О. Дунайське козацьке військо. – С. 150

⁷³ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.1. – Оп. 214. – Спр. 11 за 1825 р. – Арк. 175, 194.

⁷⁴ ДАОО. – Ф.1. – Оп. 214. – Спр. 11 за 1825 р. – Арк. 47.

⁷⁵ Бачинська О. Козацтво в “післякозацьку добу”.. – С. 136

⁷⁶ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 214. – Спр. 11 за 1825 р. – Арк. 46 зв.

⁷⁷ Там само. – Арк. 56.

Але невдовзі кількість козаків-переселенців, які були викликані із Задунайської Січі, у поселенні Акмангіт зроста настільки, що вільних земель не залишилось зовсім. Тому 16 липня 1826 р. запорожці звернулися з проханням до Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора дати їм дозвіл займати нові землі для заселення та ходити на заробітки⁷⁸.

Під час нової російсько-турецької війни 1828-1829 рр. на території Південної Бессарабії в Аккерманському повіті (тепер Одеська обл.) з колишніх козаків Чорноморського та Усть-Дунайського козацьких військ і задунайських запорожців у липні 1828 р. уряд сформував Дунайське козацьке військо. До його складу було зараховано чимало колишніх значкових товаришів⁷⁹.

Розглянемо окремі постаті значкових товаришів, які перебували на службі в козацьких військах півдня України.

Гаврило Вареник – служив значковим товаришем у Чорноморському і Усть-Дунайському Буджацькому військах. Відомо про випадок, коли Гаврило разом з осавулом Согутчевським під час чергового перемир'я російсько-турецької війни 1806-1812 рр. зуміли відкопати заховані задунайцями під Тульчею великі дзвони, перевезти їх під Ізмаїл і продати: один великий в с. Шабо, інший – в Рошульський монастир, а найменший віддали в церкву с. Вилково⁸⁰.

Разом з Романом Согутчевським Гаврило Вареник був депутатом від усть-дунайців у переговорах з російською владою щодо отримання земель під їх поселення та надання відповідно до їх заслуг пільг і привілеїв. У 1820 р. Гаврило Вареник оселився в поселенні Акмангіт разом з родиною: дружиною Іриною (50 років), синами: Георгієм (23 років), Данилом (22 років), Георгієм-2 (11 років), Антоном (9 років), дочками: Мариною (11 років) і Софією (5 років). Стариший син Георгій був зарахований в піший полк Дунайського війська⁸¹.

Інший значковий товариш Усть-Дунайського Буджацького Андрій Мирза походив з молдавських дворян. Служив у Запорозькому і Чорноморському військах. Відомо, що перебуваючи на посту на прикордонній лінії у січні 1807 р. залишив замість себе козака з рушницею і відправився додому до Одеси. Знову відомості про нього з'являються у червні цього року, коли він за указом імператора Олександра I був направлений у відпустку на чотири місяці до Одеси за мужню службу у складі Запорозького і Чорноморських військ⁸². 24 травня 1828 р., він звертався з проханням до графа М. С. Воронцова надати землю для оселення. В проханні він повідомляв, що у 1827 р. за викликом депутата, значкового товариша Ксавелія Чернявського вийшов із-за Дунаю⁸³. Дана інформація дозволяє припустити, що через невідомі обставини Андрій

⁷⁸ Там само. – Арк. 135 – 142.

⁷⁹ Бачинська О. "Сказки" "старих" запорожців. – С. 8.

⁸⁰ Бачинська "Сказки" "старих" запорожців. – С. 11.

⁸¹ Там само. – С. 16

⁸² ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 214. – Спр. 11 за 1825 р. – Арк. 353.

⁸³ Там само. – Арк. 352.

Мирза після ліквідації Усть-Дунайського війська перейшов до задунайських козаків.

Значковий товариш Григорій Остроух служив також у Чорноморському й Усть-Дунайському Буджацькому військах. Це він підтверджував відповідними документами: атестатом за підписом полковника А.Головатого від жовтня 1791 р. та свідоцтвом коменданта Кілійської фортеці від 1810 р.⁸⁴

Ксавелій Чернявський служив значковим товаришем в Чорноморському і Усть-Дунайському Буджацькому військах. Він агітував задунайців переходити до Російської імперії. Для її успішної реалізації Одеська міська поліція видала письмове направлення для поїздки в Бессарабську область на півроку⁸⁵. Про агітаційну діяльність Ксавелія Чернявського свідчить і той факт, що 10 червня 1826 р. генерал-ад'ютант графа М.С.Воронцова звернувся до царського уряду з проханням нагородити запорозького депутата значкового товариша Ксавелія Чернявського за “діяльне сприяння переходу до Росії його співвітчизників” золотою медаллю на Аннінській стрічці, пояснюючи це тим, що нагорода сприятиме масовому виходу козаків, які ще залишились на турецьких землях, та ознаменує доброзичливість уряду до дій Чернявського⁸⁶.

Неодноразово Ксавелій Чернявський звертався до уряду з проханнями про оселення козаків, які вийшли із-за Дунаю на землі поблизу Аккермана (поселення Акмангіт)⁸⁷. Зокрема, в 1827 р. звернувся до Ф.П.Палена, додаючи іменний список тих козаків (82 особи) які, на його думку, мали перейти на службу до Російської імперії. Про результативність прохання свідчить той факт, що пізніше Казенно-економічна експедиція Бессарабського обласного уряду подала Федору Петровичу Палену рапорт про надання вільних ділянок землі запорожцям, які були запрошені Кс. Чернявським. Право розподілу землі між козаками було надане значковому товаришу. 9 травня 1828 р. Ксавелій Чернявський знов звернувся з подібним проханням до графа М.С.Воронцова, акцентуючи увагу на ділянках Бебе та Чемічію, як найвірогідніших для розселення турецьких запорожців⁸⁸.

Ксавелій Чернявський опікувався долею козаків і після виходу з турецьких земель. В архівних документах збереглися декілька документів про таку його діяльність. Зокрема, рапорт на ім'я графа Ф.П.Палена з проханням звільнити незаконно затриманих поліцією турецьких запорожців і відкриття за його ініціативою спеціального податкового “Караульного” закладу при міській поліції Аккермана для сплати податків задунайськими козаками⁸⁹.

У той самий час збереглися документи, що свідчать про зловживання Чернявським своїм статусом депутата від козаків. Зокрема, про-

⁸⁴ Там само. – Арк. 72 – 73.

⁸⁵ Там само. – Арк. 55.

⁸⁶ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 214. – Спр. 11 за 1825 р. – Арк. 62, 74.

⁸⁷ Там само. – Арк. 327.

⁸⁸ Там само. – Арк. 177–178, 331–332.

⁸⁹ Там само. – Арк. 223, 367.

ведене слідство з'ясувало, що він вимагав від козаків “собі за ходіння по селах в ролі депутата” та “обрання ними (козаками) вільної ділянки землі по 10 левів від кожного”⁹⁰.

Значковий товариш Дем'ян Чорнобай служив у Чорноморському та Усть-Дунайському Буджацькому військах і після закінчення російсько-турецької війни 1806-1812 рр. проживав у поселенні Акмангіт разом із дружиною Феодосією, синами – Євтихієм (20 років) й Іваном (2 років). У 1826 р. хорунжий Дем'ян Чорнобай звертався з проханням від козаків поселення Акмангіт про переселення їх на Кубань “на службу до Чорноморського війська”. Своє прохання він мотивував тим, що на Установчій комісії була дана обіцянка Аккерманського чиновника про таке переселення усім бажаючим⁹¹. В новосформованому Дунайському війську Дем'ян Чорнобай служив на посаді сотника до 1836 р. Наявні джерела свідчать і про деякі зловживання Чорнобаєм своїм становищем, зокрема він “обмежував козаків у продовольчих товарах”⁹².

Таким чином, посади бунчукових і значкових товаришів були відновлені у військах Південної України наприкінці XVIII – початку XIX ст. Їхні обов'язки були подібними до тих, які протягом тривалого часу викристалізувались у відповідних структурах Гетьманщини – віддана служба гетьману (військова та цивільна) і виконання його доручень.

Бунчукові товариші Чорноморського війська та значкові товариші Усть-Дунайського Буджацького війська, проявили себе мужніми та хоробрими воїнами у російсько-турецьких війнах кінця XVIII – початку XIX ст., займались господарським влаштуванням козаків під час переселення чорноморців на Кубань й оселення усть-дунайців у Південній Бессарабії, сприяли виходу козаків із Задунайської Січі.

Alisa Logeshnyk

Bunchoucove and znachcove societies in the Cossack troops of South Ukraine (at the end of the XVIII – the beginning of the XIX c.)

The article considers the problem of arising and function of the positions of bunchuk and insignias companions in Cossacks troops in the South of Ukraine an the end of the XVIII – in the beginning of XIX century. Author follows investment of the companions in the development of the South region and demonstrates their migration to the Kuban region.

⁹⁰ Там само. – Арк. 180, 284.

⁹¹ Там само. – Арк. 72–73, 175.

⁹² Бачинська О. Дунайське козацьке військо. – С. 74, 167.